

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Кримінальна психологія**»
вибіркових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 4 *Особистість як суб'єкт злочину*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Кримінально-психологічний портрет особистості. Акцентуація характеру та особистості.
2. Типологія особистості як суб'єкта злочину. Психологічні портрети типів злочинної особистості.

Література:

1. Гарькавець С. О. Проблема віктимності особистості та її психологічні класифікації / С. О. Гарькавець // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2019. - № 2. - С. 79-90.
2. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія : навч. посіб. Вид., 2-ге, допов. Київ: Алерта, 2022. 152 с.
3. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник. 3-тє вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2019. 288 с.

Додаткова:

1. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія: Навчальний посібник / Р. С. Кацавець. – К.: Алерта, 2018. – 122 с.
2. Михайлишин У.Б. Особливості емоційних станів неповнолітніх з делінквентними формами поведінки: монографія. / У.Б. Михайлишин – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2013. – 224 с.
3. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржевський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. – 432 с.

Текст лекції

1. Кримінально-психологічний портрет особистості

Людина, яка скоїла злочин, є об'єктом активного вивчення юриспруденції та психології. Обидві науки спираються на спільне вихідне розуміння людини як особи, котра поєднує в собі біологічне, природне та соціальне.

Біологічне представлене в особі фізичним тілом і його певною конституцією (сомою), а також сукупністю фізіологічних процесів живого тіла (організмом). Соціальне представлене психікою та особистістю.

Стосовно до злочину юриспруденція вирізняє в особі два пріоритетні аспекти, які виступають предметом вивчення відповідно кримінального права і кримінології. У першому випадку — це особа, яка підлягає кримінальній відповідальності, у другому — особа злочинця.

Кримінальне право визначає, що відповідальності підлягає особа, котра є осудною та має певний хронологічний вік (нижня межа).

Слід зазначити, що названі вимоги за формою є юридичними, а за змістом — психологічними, оскільки передбачають певний рівень розвитку психологічних якостей, які визначають активність особи. Такими якостями є свідомість, воля та загальний нормативний психічний розвиток. Останній відповідає

хронологічному вікові 16 років, а з окремих злочинів — вікові 14 років.

Кримінологія розглядає людину — суб'єкта злочину -у вигляді особи злочинця. Її вивчення, крім самостійного значення, є необхідною умовою з'ясування закономірностей злочинної поведінки, причинної обумовленості такої поведінки, розроблення ефективних превентивних заходів.

Особа злочинця у кримінологічному вимірі являє собою сукупність соціально значимих властивостей, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, в поєднанні з неособистими умовами та обставинами, що впливають на злочинну поведінку.

Характеризуючи особу злочинця, кримінологи традиційно класифікують чотири групи ознак:

- 1) соціально-демографічні,
- 2) кримінально-правові,
- 3) статусно-рольові,
- 4) морально-психологічні.

Статусно-рольові характеристики репрезентують реальне місце та суб'єктивні переваги особи у психологічно структурованому середовищі, її ставлення до різних ролей та індивідуальний стиль виконання ролей. Фактично йдеться про соціально-психологічну характеристику особистості, яка вчинила злочин. Морально-психологічні ознаки представлені переконаннями, установками, ціннісними орієнтаціями особи, особливостями її інтелектуальної, емоційної, вольової сфер. Тож мова йде про загальнопсихологічну характеристику особистості, яка вчинила злочин.

Викладене вище переконливо засвідчує, що кримінально-правовий і кримінологічний підходи до особи — суб'єкта злочину враховують та безпосередньо використовують низку психологічних якостей, що входять до власне психологічного поняття «*особистість*».

Для юридичної психології, зокрема кримінальної, суб'єкт злочину — це завжди особистість. Відомий вітчизняний кримінолог А. Ф. Зелінський образно зазначає, що «особистість злочинця — альфа і омега кримінальної психології, її наріжний камінь».

Розкриймо сутність особистості у власне психологічному та кримінально-психологічному вимірах. Для цього використаємо загальний підхід, запропонований нами у рамках системи «особистість — право».

Отже, особистість — це певний рівень соціального, психічного розвитку людини, який забезпечує її становище у суспільстві та стосунки з іншими людьми. Це обов'язково індивідуальність, себто наявна своєрідність поєднання між собою окремих психологічних якостей та їх прояву у поведінці та діяльності.

Загальними, нормативними ознаками особистості є такі: свідомість, активність, рольова поведінка, система стосунків і наявність певної психологічної структури. Отже, особистість — активний суб'єкт свідомості, який має індивідуально-типову структуру якостей, виконує соціальні ролі на основі вибіркового ставлення до них і навколишньої дійсності в цілому.

Свідомість являє собою притаманну тільки людині вищу форму психічної активності. Така активність полягає, по-перше, у віддзеркаленні

навколишньої дійсності та самого себе («Я-концепція»), по-друге, у збереженні й перетворенні (примноженні чи руйнуванні) дійсності й самого себе за допомоги поведінки і діяльності. На думку психолога К. К. Платонова, автора теорії особистості, яка плідно використовується в прикладній юридичній та військовій психології, наявність свідомості є головною, системоутворюючою ознакою особистості.

Численні психологічні дослідження свідчать, що свідомість та її стрижень - самосвідомість у віці 14-16 років досягають рівня, достатнього для ефективного контролю та управління власною активністю. В цей час формується так званий «мінімум особистості», а «мінімум соціальної зрілості особистості» складається у віці 16—18 років.

Зазначимо, що сучасні психологічні напрацювання відносно віку як психологічного поняття враховано в чинному кримінальному законодавстві для визначення загального (16 років), зниженого (14 років) і підвищеного (18 років) віку кримінальної відповідальності.

Активність — це загальний спосіб взаємозв'язку людини з навколишнім світом, який забезпечує функціонування людини як живої істоти та носія психіки.

Витоки активності лежать у зовнішньому середовищі та в самій людині. У першому випадку активність має вигляд реакцій і здійснюється за схемою: зовнішній стимул - відповідна реакція. У другому випадку активність має вигляд поведінки й діяльності та здійснюється за ' схемою: внутрішнє спонукання — вчинок або дія.

Визначальною характеристикою активності людини як особистості є її усвідомлюваний характер і наявність заздалегідь передбачуваної мети. На думку психолога А. В. Петровського, автора відомої теорії персоналізації, саме активність виступає головною ознакою особистості. У такому розумінні активності притаманна здатність не тільки і не стільки пристосовуватися до соціальної ситуації, скільки виходити за її межі, навіть діяти всупереч їй.

У цілому активність обумовлюється мотиваційною сферою особистості та реалізується через таку підструктуру особистості, як спрямованість. До спрямованості також входять інтереси особистості.

Підкреслимо, що чинне кримінальне законодавство передбачає встановлення мотивів і мети злочину (їхню сутність розглянуто в попередній главі), а також корисливих інтересів за так званих корупційних злочинів. Це, зокрема, зловживання владою або службовим становищем та одержання хабара.

Рольова поведінка полягає у виконанні особистістю сукупності вимог і очікувань, які покладаються на неї суспільством у зв'язку із певними функціями. Ці функції охоплюють головні сфери способу життя особистості: професійну, громадсько-політичну, сімейно-побутову та ін. Вони характеризують особистість як члена різноманітних соціальних груп, до яких вона входить за власним бажанням або вимушено.

Вимоги та очікування фокусуються у ролі, що ззовні має вигляд *моделі* чи *способу поведінки*. Такій поведінці завжди притаманне особистісне

«забарвлення», яке проявляється в індивідуальному стилі виконання ролі. Засновник найбільш відомої рольової теорії Дж. Мід вважав, що в соціально-психологічному вимірі саме ролі виступають базовою ознакою особистості. Ставлення до ролі та міра її внутрішнього прийняття можуть бути різними (позитивне — байдуже — негативне; повне-вибіркове прийняття — вибіркове неприйняття — повне неприйняття).

У тому разі, коли особистісне тлумачення та виконання ролі виходять далеко за встановлені межі, вони підлягають санкціям з боку соціального середовища. Крайній варіант таких санкцій має вигляд кримінального покарання.

Чинне кримінальне законодавство передбачає відповідальність за «довільну» рольову поведінку особистості у двох випадках. По-перше, за неналежне виконання певних ролей — професійних (лікар, підприємець, капітан судна тощо), управлінських (начальник, підлеглий), сімейно-родинних (мати, батько). По-друге, за ухилення від виконання як ролі в цілому, так і окремих її вимог (військовослужбовець, опікун тощо).

Третім, самостійним варіантом є відповідальність за виконання особистістю специфічної групи ролей. Ці ролі можна назвати *кримінальними*, оскільки вони характеризують співучасть особистості у груповому злочині (виконавець, організатор, підбурювач, посібник) чи саму злочинну діяльність, притаманну ролі (проституція, звідництво, сутенерство тощо).

Система ставлень як загальна обов'язкова ознака особистості являє собою сукупність притаманних тільки певній людині ставлень. *Ставлення* — це вибіркова, суб'єктивно-оцінна позиція особистості до чогось або когось, зокрема до себе. Важливими характеристиками ставлення є його спрямованість (позитивна, негативна, байдужа), стійкість (постійність прояву в часі та різних ситуаціях), емоційне забарвлення й усвідомлюваність.

Через ставлення немов би просвічується вся особистість чи, принаймні, окремі її якості. Один з авторів загальнопсихологічної концепції ставлень особистості В. М. Мясіщев стверджував, що саме система ставлень утворює стрижень чи ядро особистості.

У кримінальному плані особливе значення мають ставлення особистості до соціальних ролей та міжособистісні відносини або взаємостосунки. Останні — це ставлення особистостей одна до одної.

Чинне кримінальне законодавство бере до уваги низку ставлень особистості як суб'єкта злочину. Це — недбалість і несумлінність, ставлення до вчиненого злочину (визнання вини, каяття, активне сприяння розкриттю злочину), ставлення до об'єкта злочину (жорстокість і особлива жорстокість до потерпілого, явна неповага до суспільства і т. д.).

Психологічна структура особистості полягає у наявності певної сукупності взаємопов'язаних і взаємопідпорядкованих якостей. Виникаючи та формуючись у процесі життєдіяльності людини, ці якості утворюють своєрідну внутрішню призму, яка опосередковує зовнішні впливи на людину. Такий підхід дозволяє уникнути одностороннього тлумачення детермінант злочину за схемою «винне середовище, суспільство, а не особистість» або «злочин, обумовлений тільки особистістю».

Для з'ясування структури особистості доцільно орієнтуватись із певною

модифікацією на теорію особистості та підхід до її структури, запропонований К. К. Платоновим.

Згідно з цим підходом основну структуру особистості утворюють чотири однорядні підструктури: біопсихічні якості, психічні процеси та стани, досвід, спрямованість.

До біопсихічної підструктури, яка в цілому обумовлена природно, біологічно, входять: темперамент, статеві, вікові, патологічно і фармакологічно обумовлені якості. З названої підструктури чинне кримінальне законодавство враховує: фармакологічні якості та стани особистості (алкогольне сп'яніння і стан, викликаний вживанням одурманюючих засобів), спадково-генетичні та набуті протягом життя патології (недоумство, хронічне психічне захворювання, розлад психічної діяльності). Крім цього, у більш загальному вигляді враховуються статево-вікові особливості, пов'язані зі статевими зносинами й осудністю.

До *підструктури психічних процесів і станів*, яка обумовлена переважно соціальними факторами, входять: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, емоції та почуття, воля.

З означеної підструктури особистості кримінальне законодавство бере до уваги: волю як визначальний чинник управління поведінкою (визнання осудності та обмеженої осудності, скоєння дій під впливом примусу), стан сильного душевного хвилювання (обставини, що пом'якшують покарання) та загальний психічний стан на час скоєння злочину.

До *підструктури досвіду* особистості, яка майже повністю соціально обумовлена, входять: звички, уміння та навички, знання. Чинним кримінальним законодавством названі якості в узагальненому вигляді враховуються у встановленні готування до злочину, ризику під час вчинення злочину, виконанні військових і професійних обов'язків (експлуатація транспорту тощо), злочинів, учинених організованою групою чи злочинною організацією.

До *підструктури спрямованості* особистості, в якій природного, біологічного майже немає, входять: бажання, схильності, інтереси, ідеали, переконання, світогляд. Чинне кримінальне законодавство враховує вказану підструктуру у вигляді мотиву та мотивації злочину.

На основну структуру особистості за ієрархічним принципом «накладаються» два більш загальних утворення — *здібності* й *характер*. В аналізі особистості, як суб'єкта злочину, важливе значення має характер.

Характер інтегрує в собі окремі якості основної структури особистості, утворює, образно кажучи, її каркас. Цей каркас має вигляд відносно стійких, загальних рис, які не випадково, а закономірно проявляються у поведінці та діяльності. Риси характеру можуть поєднувати в собі кілька якостей із різних підструктур особистості (наприклад, підозрілість, жадібність, порядність), кілька якостей однієї підструктури (спостережливість, почуття гумору — підструктура психічних процесів і станів), спиратися переважно на одну якість (наприклад, злопам'ятство). Найбільш тісно характер пов'язаний із темпераментом (риси збудливості, рухливості, енергійності), волею (риси мужності, рішучості, принциповості), емоціями та почуттями (риси запальності, життєрадісності, образливості), інтелектом (риси розсудливості, акуратності, зосередженості).

Як зазначає С. Д. Максименко, формуючись і вдосконалюючись протягом усього життя, характер поступово, але дедалі суттєвіше визначає типові вчинки і дії особистості у типових життєвих ситуаціях [13]. У характері традиційно вирізняються такі ознаки, як повнота, цілісність, індивідуальність, стабільність та інтенсивність прояву.

Перелічимо типові негативні риси характеру. Це - агресивність, авантюризм, брехливість, бентежність, боягузтво, властолюбство, ворожість, жадібність, жорстокість, заздрість, зухвалість, збудливість, конфліктність, комформність, мстивість, пихатість, цинізм, чванливість тощо.

Із наведеного переліку чинне кримінальне законодавство бере до уваги, зокрема, жорстокість, легкодухість чи боягузтво, недбалість, зухвалість, цинізм.

Акцентуація характеру та особистості. Проблема характеру дотично до злочину не вичерпується окремими негативними рисами. Кримінально-психологічний підхід передбачає з'ясування ролі *акцентуації* характеру, яка стоїть близько до психічної аномалії, але не тотожна їй. У юридичній психології накопичено різноманітні матеріали щодо впливу на злочин психічних аномалій особистості: неврозів, психопатій, психозів тощо [3]. Одночасно на більш складне за психологічною сутністю питання акцентуації характеру і, відповідно, акцентуації особистості звертається недостатньо уваги. Проте, за даними різних дослідників (І. О. Виденєєв, В. Ф. Пирожков, Н. П. Крейдун, А. Б. Філонов), до 60% правопорушників підліткового і юнацького віку мають акцентуацію характеру, яка значуще корелює з окремими видами злочинів.

Акцентуація - це надмірне вираження, загострення окремих рис характеру та їх поєднань, що є крайнім варіантом норми і спричиняє до відхилень у поведінці та діяльності. Найчастіше вона виникає у підлітковому віці, може переходити у приховану (латентну) форму та компенсуватися за рахунок інших рис.

Акцентуація обумовлює підвищену чутливість і вразливість особистості до психотравмуючих ситуацій, що проявляється у психічних зривах і неадекватних діях.

Численними дослідженнями (К. Леонгард, А. Е. Лічко, І. О. Виденєєв та ін.) виявлено 11 основних акцентуацій характеру, які отримали загальну назву «тип акцентуації». Це гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сензитивний, психостенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий і комформний типи. Супутнім чинником скоєння злочину найчастіше виступають епілептоїдний, нестійкий, гіпертимний, істероїдний типи.

Наведемо стислий кримінально-психологічний опис кожного з них.

Епілептоїдному типу акцентуації характеру показові егоїстичність, властолюбство у поєднанні з недобррозичливим ставленням до оточення. В основі недобррозичливого ставлення лежать дріб'язковість, образливість і дратівливість. Мотиваційна сфера відзначається розгальмованістю, переважанням органічних, зокрема статевої, та примітивних за способом задоволення потреб. Особистість із епілептоїдним типом акцентуації характеру схильна до вчинення імпульсивних, насильницьких злочинів із

проявами жорстокості (приниження людської гідності, мордування, катування тощо).

Нестійкому типові акцентуації властиві навіюваність, пасивна підкорюваність, недисциплінованість, балакучість та соціальна незрілість. Остання проявляється в поверховості і квапливості суджень, легковажності вчинків, наївності й довірливості. Поведінка спрямована на отримання свіжих вражень, ситуативних задоволень. Особистість із нестійким типом акцентуації характеру схильна до вчинення групових злочинів у ролі виконавця, крадіжок, кримінальних розваг із погано передбачуваними наслідками.

Гіпертимний тип відзначається життєрадісністю, комунікабельністю, пошуком нових вражень, людей, ситуацій. Ініціативність і енергійність поєднуються з хаотичністю, поверховістю інтересів, діловитість — із поганою дисциплінованістю й цілеспрямованістю. Особистість гіпертимного типу кепсько витримує обмеження, бурхливо реагує на повчання, прояви влади, неуважність з боку оточення. Їй показові хвалькуватість, гордовитість, самовпевненість, стійко завищена самооцінка. У підсумку це обумовлює схильність до ситуативних, ризикованих і «героїчних» злочинів, групових злочинів у ролі підбурювача чи виконавця у стані сп'яніння.

Істероїдний тип акцентуації характеру відзначається егоїзмом, демонстративністю, брехливістю, інфантилізмом (вередуванням), намаганням всіляко накинути оточенню визнання власної винятковості. Це обумовлює прояви дратівливості, нетерпимості до тих, хто не визнає істероїда, та уважність, піклування до тих, хто підтримує і захоплюється ним. Особистість істероїдного типу схильна до різноманітних симуляцій самовбивства, демонстративних членушкоджень, скоєння злочинів як засобу привернення уваги до себе, висування вимог, викликання почуття жалю, несправедливості та співчуття.

Акцентуація характеру достатньо надійно і точно виявляється за допомоги спеціальних психологічних опитувальників (опитувальник Г. Шмішека, патохарактеро-логічний опитувальник А. Лічко та ін.).

Вище відзначався тісний зв'язок характеру з темпераментом. Останній теж може набувати акцентуованої форми. Поєднання акцентуованих характеру і темпераменту в підсумку утворює специфічний тип особистості. Автор теорії акцентуації, німецький психолог К. Леонгард із численних поєднань характеру і темпераменту вирізнив чотири основні, які назвав застрягаючим, демонстративним, педантичним і збудливим типами особистості [12].

Застраюча особистість відзначається таким комплексом рис:

- цілеспрямованість, упертість, егоїстичність;
- > яскраво виражене честолюбство, самовпевненість у поєднанні з образливістю;
- > сильні, несподівано спалахуючі емоції та почуття (до рівня афекту), які переживаються тривалий час і періодично повторюються.

У разі несприятливого соціального розвитку застрягаюча особистість:

- ♦ висуває «надцінні» ідеї й пропозиції та вперто, всілякими способами домагається їх визнання; намагається досягти реальних, а не показових успіхів за будь-яку ціну;

- ♦ періодично впадає у стани підозрілості, ревностів, мстивості, подає численні судові позови з різних, навіть дріб'язкових, причин;

- ♦ знаходить собі кумира, котрому фанатично поклоняється і готова заради нього на будь-який вчинок.

Застрягаюча особистість схильна до скоєння злочинів за мотивами відчуження, розрядки й компенсації негативних емоцій і почуттів.

Демонстративна особистість відзначається таким комплексом рис:

- ^ висока адаптивність, схильність до перевтілень, авантюризму;

- ^ емоційна чутливість, глибокі та яскраві емоційні переживання;

- ^ легке витручення зі свідомості та швидке забування неприємних ситуацій із власного життя;

- ^ впадання у психопатоподібні стани (образливість, істерика, скандалізм).

За несприятливого соціального розвитку демонстративна особистість:

- вдається до витонченої, переконливої брехні, причому сама починає вірити у неї;

- перевтілюється у невинну жертву, обдаровану, геніальну людину, якій заздрять; безпорадну людину, що потребує підтримки та опіки;

- скоює авантурні, імпульсивні вчинки, не боячись заподіяти собі шкоди.

Демонстративна особистість схильна до скоєння злочинів за мотивами ствердження і самоствердження та ризику.

Педантична особистість відзначається таким комплексом рис:

- нерішучість, боязкість, ретельне обдумування та перевірка своїх вчинків;

- нав'язливі психічні стани та ідеї (дріб'язковість, страхи, перебільшення погроз, іпохондрія — зануреність у стан власного здоров'я);

- тривале переживання неприємних подій, погане витручення їх із свідомості.

У разі несприятливого соціального розвитку педантична особистість:

- > всіляко намагається уникнути невизначеності, небезпеки, динамічних і малопрогнозованих ситуацій;

- > є надвимогливою до себе та оточення (підлеглих, членів сім'ї тощо) щодо виконання обов'язків, порядку, акуратності;

- > посилено піклується про власне здоров'я, боїться хвороб, перебільшує тяжкість наявних хвороб.

Для педантичної особистості злочин — це наслідок відставання в чомусь від інших, пасивності, несвоєчасних і помилкових дій.

Збудлива особистість відзначається таким комплексом рис:

- підвищена чутливість, запальність, дратівливість;

- посередній інтелект, уповільнене мислення (тугоумство), знижена моральна і правова регуляція поведінки;

- різка зміна емоційних станів (похмурість — гнів; похмурість — радість), бурхливих за силою виразу і не тривалих у часі.

За несприятливого соціального розвитку збудлива особистість:

—скоює різноманітні імпульсивні вчинки: раптове зникнення з сім'ї, роботи, вечірки з друзями; зміна професійної діяльності чи професійного оточення;

—проявляє нерозбірливість у задоволенні потреб (їжа, напої, інтимні стосунки, випадкові знайомства і компанії);

—невдоволення чимось або кимсь виражає у брутальній, агресивній формі (фізична та словесна відверта агресія).

Збудлива особистість схильна до скоєння злочинів за аморальними, збоченими мотивами та мотивами розрядки і компенсації негативних емоцій.

Розглянувши сутність і ознаки особистості як суб'єкта злочину, звернімося до більш загального, але принципового питання щодо ролі особистісних чинників у детермінації злочину.

Кримінальне право, кримінологія поєднують їх під назвою «суб'єктивні чинники». Взаємодія об'єктивних і суб'єктивних чинників у такому разі представляється схемою: «ситуація (привід) - особа - діяння». У психологічній площині ця схема виглядає дещо по-іншому: «мікросередовище — несприятлива ситуація (конфлікт) — особистість — деструктивний вчинок, дія».

Історія правознавства та юридичної психології, особливо рання, рясніє спробами жорстко «прив'язати» злочин або до середовища, або до особистості, або до людини як спадково-біологічного субстрату. У першому випадку такі спроби вилились у соціологічні, соціально-психологічні теорії Е. Дюркгейма, Р. Мертон, Т. Шибутані та ін. У другому - факторну теорію Г. Айзенка, теорію психічних аномалій і под. У третьому випадку — антропологічну теорію Ч. Ломброзо та його послідовників, психосоматичну теорію Е. Кречмера, теорію генетичних (хромосомних) відхилень.

Кожен із перелічених підходів має обмежену продуктивність і не в змозі вичерпно пояснити природу детермінації злочину.

Злочин — це складна, ієрархічно і поліпричинно обумовлена активність особи. У комплексі чинників представлені соціально-психологічні, особистісні, спадково-біологічні детермінанти.

Соціально-психологічні детермінанти «скупчені» у несприятливій (проблемній, екстремальній, конфліктній) життєвій ситуації з елементами невизначеності, провокації, безвихідності тощо. Вони накладаються на особистість, яка опосередковує, фільтрує їх через власні ознаки і структуру якостей. Жодні зовнішні чинники не можуть бути безпосередніми детермінантами злочину, якщо вони не трансформувалися в усвідомлені і керовані волею спонукання особистості. Спадково-біологічні детермінанти «скупчені» у тілі й організмі та накладаються на особистість з іншого боку — «знизу». Опосередковуючись особистістю, вони набувають вигляду внутрішньої схильності до певного сприйняття та реакції на життєву ситуацію. Підсумкове зчеплення детермінант обумовлює злочин як продукт інтегрального впливу.

Типологія особистості як суб'єкта злочину

З'ясування ролі особистості у детермінації злочину виступає основою для

вирішення двох практичних питань: Чим відрізняється особистість, як суб'єкт злочину, від нормослухняної особистості? Що поєднує і відрізняє особистостей як суб'єктів злочину?

Звертаючись до *першого питання*, констатуємо таке. Всі намагання дослідників - психологів, соціологів, психіатрів — відшукати у особистості «злочинне першоджерело», рису чи якість, притаманну лише тим, хто скоїв злочин, закінчувалися після багатообіцяючих сенсацій провалом. Тому доцільно прийняти за аксіому таке формулювання: «Значної шкоди завдає широко розповсюджене, але хибне уявлення про те, що кожний правопорушник є неповноцінною особистістю і кожне скоєне кримінальне діяння є результатом якихось особистих патологічних відхилень чи незрівноваженості... Скоювати злочини може цілком нормальна людина». (Резолюція V Конгресу ООН щодо попередження злочинності та поведження з правопорушниками) [23].

Поряд із цим, численними кримінально-психологічними дослідженнями встановлено, що особистість злочинця має «особливий психічний склад» (А. М. Пастушеня), «своєрідне поєднання чи комплекс особистісних особливостей» (О. Р. Ратінов), «поєднання стійких психологічних особливостей, які мають кримінальне значення» (Ю. М. Антонян).

Поєднати дві позиції, які здаються непокєднальними, можна, на нашу думку, таким чином.

Формально-юридично і навіть семантично поняття особи, яка вчинила злочин, та особи злочинця є тотожними. Але якщо розглядати їх у психологічному, тобто особистісному, вимірі, буде доцільним у загальному родовому понятті «особистість як суб'єкт злочину» вирізнити видові (спеціальні) поняття «особистість, яка вчинила злочин» і «злочинна особистість» (особистість злочинця). При такому поділі до першої категорії можна віднести осіб, які скоїли злочини з необережності, в умовах невинуватого ризику, зі службової недбалості, із перевищенням меж необхідної оборони, за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання. Для такої категорії злочин — це трагічна випадковість, несприятливий збіг обставин, раптове зниження усвідомлюваності та керованості власними діями. Особистість, яка вчинила злочин, найчастіше визнає вину повністю і щиро кається у вчиненому, їй не характерні повторність чи сукупність злочинів.

До *другої категорії*, тобто злочинних особистостей, можна віднести осіб, які скоїли злочин з умислом, за попередньою змовою, у складі організованої групи чи злочинної організації (особливо у ролі організатора чи підбурювача), за наявності кількох обставин, що обтяжують покарання. Для такої категорії злочин — це складова способу життя, своєрідна професія, закономірний наслідок криміногенної спрямованості особистості. Злочинна особистість вини у скоєному злочині не визнає або робить це вимушено і не кається у скоєному, для неї характерна повторність і сукупність злочинів.

Зазначимо, що запропонований поділ особистостей як суб'єктів злочину на дві категорії не є остаточним, передбачає подальші дослідження

та конкретизацію.

Отже, відповідаючи на перше питання, слід зазначити, що особистість як суб'єкт злочину може принципово не відрізнятися від нормослухняної особистості у випадку, коли вона належить до категорії тих, хто вчинив злочин. Принципові відмінності виявляються у порівнянні нормослухняної особистості із злочинною особистістю (особистістю злочинця).

Наведений висновок дозволяє перейти до розгляду *другого питання*, але вже в конкретизованому вигляді: що поєднує та відрізняє злочинні особистості?

Найбільш важливі поєднуючі та відрізняючі ознаки злочинних особистостей можна з'ясувати за допомоги методу типологізації. Застосування *типологізації* дозволяє порівняти різні типології чи розробити узагальнену або нову типологію. Проблема типології особистості злочинця в сучасній юридично-психологічній літературі переважно не розглядається чи ототожнюється з класифікацією, що призводить до певної плутанини.

Типологізація, як і класифікація, являє собою упорядкування вихідного наукового матеріалу за певними ознаками. Власне упорядкування здійснюється способом розчленування сукупності явищ, характеристик тощо і подальшого їх поєднання у групи чи підмножини. У формально-математичному плані такі групи повинні доповнювати одна одну і в той же час взаємно не перетинатися. Але у психології реальна складність досліджуваних явищ, їх поліопосередкування, неоднозначність проявів не завжди дозволяють досягти «чистих» груп. Це, зокрема, призводить до змішаних або проміжних типів, у нашому випадку — типів злочинної особистості.

У кримінальній психології стосовно до особистості класифікація виступає простішим способом упорядкування. Навіть тоді, коли за основу класифікації одночасно беруться дві-три ознаки, вони не є суттєвими, істотними, а особистість розглядається не як носій комплексу характеристик, а як представник певного контингенту.

Типологія є складнішим, вищим рівнем пізнання та узагальнення, за якого злочинні особистості якісно відрізняються одна від одної за істотними ознаками. У побудові типології злочинних особистостей можливі два основні напрямки. Перший — *закрита типологія*, яка спирається на певний набір наперед визначених ознак і остаточну кількість вирізнених типів. За таким принципом, зокрема, побудовано типологію типів нервової системи І. П. Павлова і пов'язану з нею типологію темпераментів. Другий — *відкрита або прогресивна типологія*, в якій відсутній остаточний набір наперед визначених ознак, що вичерпно характеризують окремі типи. «Якщо виходити з того, що різним рівням організації психічного мають відповідати різні типології, то вищому, особистісному рівню може бути адекватною саме «відкрита» типологія».

Переходячи до розгляду окремих типологій, попередньо визначимо зміст понять «тип особистості», «злочинна особистість (особистість злочинця)»,

«тип злочинності особистості (особистості злочинця)».

Тип особистості — це певна сукупність якостей і рис, що перебувають у стійких взаємозв'язках і суттєво відрізняють конкретну особистість від особистості іншого типу чи типів.

Злочинна особистість (особистість злочинця) характеризується комплексом соціально значущих криміногенних якостей і рис, які утворюють суб'єктивно-психологічну основу злочину.

Тип злочинної особистості (особистості злочинця) характеризується наявністю певної (притаманної конкретній особистості), стійко взаємозв'язаної сукупності соціально значущих криміногенних якостей і рис. Така сукупність закономірно проявляється у:

- виді злочину (об'єкт, види шкоди, тяжкість, повторність і сукупність);
- мотивації та меті злочину, умислі;
- способі вчинення та готуванні до злочину; обставинах, що обтяжують покарання;
- ставленні до вчиненого злочину (вина, каяття, протидія розкриттю та ін.).

В історії вітчизняної кримінальної психології найбільш відомі спроби розроблення типології злочинних особистостей належать кримінологів С. В. Познишеву та психологові О. Ф. Лазурському.

У сучасній кримінології широкого визнання набула типологія, яка розмежовує типи за характером взаємодії ситуації та особистості. В означеній типології вирізняють послідовно-криміногенний, ситуативно-криміногенний, ситуативний типи.

Послідовно-криміногенний тип формується в аморальному, протиправному мікросередовищі, він характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, а злочин виступає елементом способу життя і звичної поведінки. Названий тип активно підшуковує та створює сприятливі умови для вчинення злочину і готовий до нього навіть усупереч ситуації.

Ситуативно-криміногенний тип формується в суперечливому середовищі з неналежним, але не обов'язково протиправним виконанням соціальних ролей; злочин виступає переважно похідною несприятливої ситуації (міжгрупові конфлікти, вплив криміногенної групи тощо), яка посилюється антисуспільним способом життя такого типу.

Ситуативний тип формується в середовищі переважно аморальної спрямованості з проявами брутальності, цинізму, неповаги і т. ін. Злочин вчиняється під вирішальним впливом ситуації (провокуючої, конфліктної, невизначеної) та незнання правомірних способів її вирішення. Але, на відміну від особистості, що вчинила злочин, ситуативний тип своєї вини не визнає, перекладає її на ситуацію чи інших людей.

Зазначимо, що наведена типологія — близька до власне психологічної типології, запропонованої О. Г. Ковальовим. В останній пропонується розрізняти глобальний злочинний тип особистості, парціальний (частковий) злочинний тип і передкримінальний тип особистості.

Така близькість типологій ілюструє думку фахівців-юристів (А. Ф. Зелінський, М. І. Єникєєв, Г. Г. Шиханцов) про те, що в основу

кримінологічної, а тим паче кримінально-психологічної типології не можуть бути покладені тільки юридичні критерії. З урахуванням цієї вимоги цікавою виглядає типологія, розроблена юридичним психологом А. М. Пастушенею.

В її основу покладено індивідуальні особливості формування й підтримання готовності до злочину та систематичність злочинної діяльності. На цій підставі вирізняють **шість типів криміногенності особистості** (у типології використовується модифіковане поняття «криміногенної особистості», запропоноване відомим російським кримінологом А. І. Долговою).

Перший тип характеризується стійким кримінальним потягом, спрямованим не тільки на результат, а й на процес злочину. Цей потяг актуалізується незалежно від зовнішніх умов і автоматизується за сприятливої ситуації чи приводу. Аналізований тип вчиняє різноманітні (за об'єктом, способом, умовами) злочини.

Другий тип характеризується первісною схильністю до злочинного способу задоволення потреби, що не обов'язково є протиправною, чи вирішення проблемної ситуації. До цього додається впевненість у «сприятливому» результаті та звичність застосування злочинного способу. Цей тип надає перевагу спеціалізованим за способом вчинення та об'єктом злочинам.

Третій тип характеризується прийняттям злочинних мети і способу її досягнення за вкрай сприятливих зовнішніх умов і максимальної особистої безпеки. У випадку невизначеності ситуації, наявності елементів ризику цей тип уникає вчинення злочину.

Четвертий тип характеризується внутрішнім, небез-сумнівним прийняттям злочинного способу дій з огляду на обставини, які змушують діяти саме так, суб'єктивною оцінкою ситуації як безвихідної, переживанням власної потреби у чомусь як непереборної. Цей тип розглядає злочин у вигляді ризикованого, але допустимого діяння.

П'ятий тип характеризується схильністю до імпульсивних, реактивних злочинних дій, які вчиняються на тлі як нормального, так і зміненого (збудження, стрес) психічного стану, а також у стані сп'яніння й одурманення. Означений тип скоює насильницькі злочини, зокрема у поєднанні їх із вандалізмом.

Шостий тип характеризується конформністю, легкою навіюваністю, прийняттям злочинних мети чи способу під вирішальним впливом референтних осіб чи групи. Цей тип відзначається також екстрапунітивністю, тобто перекладанням права вибору рішення і відповідальності на інших осіб.

Зазначимо, що існування різних типологій особистості злочинця (злочинної особистості) є цілком закономірним явищем. Спираючись на неоднакові вихідні ознаки, вони сприяють всебічному розкриттю сутності особистості злочинця. Глибина розкриття забезпечується тим, що вирішені типи одночасно виступають одиницями подальшого вивчення і пояснення. Враховуючи це, можна запропонувати типологію злочинної особистості, що базується:

—по-перше, на відкритій типології (її сутність розглянуто вище) за дихотомічним принципом, тобто поділом усієї категорії злочинних особистостей на два вихідні, найзагальніші типи з подальшим розподілом на підтипи;

—по-друге: на визначенні базової психологічної риси, яка обумовлює загальну спрямованість особистості й відповідні злочинні мотиви.

Відповідно до цих положень можна вирізнити два загальні типи злочинної особистості: **насильницький**, базовою рисою якого є агресивність, і **корисливий**, загальною рисою якого є корисливість (користолюбство).

У межах насильницького типу можна вирізнити такі **підтипи**: **вбивця, гвалтівник, хуліган, наклепник**.

У межах корисливого типу можна виділити такі підтипи: **грабіжник (зłodій), шахрай, службово-підприємницький підтип**.

Психологічні портрети типів злочинної особистості. Психологічний портрет являє собою систематизований, складений за певною схемою перелік кримінально важливої психологічної інформації стосовно особистості злочинця. Особливостями психологічного портрету є міра узагальнення, зміст і характер інформації (достовірна, ймовірнісна), які підпорядковуються меті та завданням складання портрету (розшук і затримання, встановлення особи, встановлення ролі у груповому злочині та ін.). Портрет складається фахівцем-психологом із використанням різних інформаційних джерел і залученням осіб, які мають стосунок до особистості злочинця.

Насильницький тип злочинної особистості. Базовою рисою злочинної особистості насильницького типу є агресивність.

Агресивність (від лат. — напад) — стійка загальна риса, яка полягає у готовності, намаганні досягти соціального визнання, домінування через застосування деструктивного (руйнівного, знищувального) фізичного чи психологічного впливу.

Такий вплив спрямований, передусім, на іншу людину, групи людей, суспільство і його організації та проявляється у завданні їм шкоди (фізичної, майнової або матеріальної, психологічної).

Іншими об'єктами агресивного впливу можуть виступати матеріальні та культурні цінності, жива і нежива природа. У таких випадках агресивність проявляється у знищенні, пошкодженні майна, будівель, транспортних засобів, вандалізмі, терористичних актах, жорстокому поводженні з тваринами.

Агресивний вплив, нарешті, може спрямовуватися на саму особистість. Аутоагресія вчиняється у поєднанні з хворобливим станом психіки (епілесія, депресивний психоз, манія переслідування тощо) або цілком свідомо (релігійно-культові обряди) та як умова агресивного впливу на інші об'єкти (диверсія, тероризм, убивство заручників).

Агресивність особистості належить до тих проблем, які тривалий час досліджуються психологами різних наукових напрямків і шкіл. Із розмаїття психологічних пояснень витоків і природи агресивності можна вирізнити три основні підходи.

Перший підхід — **глибинно-психологічний, пов'язаний із психоаналізом та гормічною психологією.** Єднальною основою цього підходу є тлумачення агресивності як риси, закладеної в людську істоту на рівні інстинкту, природної потреби.

Так, засновник психоаналізу З. Фрейд стверджував, що активність людини

визначається двома базовими інстинктами: статевим (ерос) та агресії чи руйнування (танатос).

К. Хорні, одна з найвідоміших послідовниць З. Фрейда, вважає, що особистість у своїй активності керується трьома потягами: 1) потяг до людей (афіліація); 2) потяг віддалення, незалежності від людей; 3) потяг агресії проти людей.

За В. Мак-Дауголом, автором теорії гормічної психології (гормос — потяг), соціальна поведінка людини визначається десятьма основними інстинктами, до яких входить інстинкт бійки або забіякуватості.

Прихильники глибинно-психологічного підходу вважають, що агресивність сформована і закріплена у людини еволюційно, вона забезпечує виживання, а отже, збереження життя і людини як виду. Внутрішньовидова агресивність (тобто спрямована на іншу людину), «відбраковує» осіб, нездатних до конкуренції, конформних, пасивних.

Рациональне зерно глибинно-психологічного підходу найбільш виразно проявилось у поглядах Е. Фромма, який «соціалізував» класичний психоаналіз і поєднав його з ідеями К. Маркса. За Е. Фроммом, такі потреби людини, як любов і ненависть, пристрасть до влади і бажання коритися, чуттєва насолода і страх перед нею є результатами соціального прогресу, що його творить людину. Агресивність є обов'язковою характеристикою, яка з'являється у людини в разі порушення гармонії зі світом. Агресивність може бути доброякісною і злоякісною. Доброякісна агресивність — корисна, вона є захисною реакцією на загрозу, напад і забезпечує підтримання життя. Злоякісна агресивність спрямована на руйнування, знищення, вона робить людину глобально опозиційною, конфліктною, нездатною до свідомої кооперації.

Другий підхід — фрустраційно-катарсичний (фрустрація — марне сподівання, неуспіх; катарсис — очищення) пояснює агресивність як типовий, характерний для особистості спосіб розрядки психічного стану *напруження*.

Напруження показове загальним збудженням, відчуттям дискомфорту, бентежністю, страхом. Тривале напруження призводить до функціональних змін у організмі (безсоння, виснаження, втома), дратівливості, депресії, емоційних зривів. Напруження виникає у випадках небезпеки, загрози життю чи здоров'ю, труднощів і перешкод (об'єктивних чи уявних) на шляху до мети, задоволення важливої потреби.

Фрустраційно-катарсична агресивність спрямовується на джерело фрустрації (реального винуватця), випадковий об'єкт (предмет або людину, що потрапила «під гарячу руку»), засіб досягнення мети чи задоволення потреби (знущання, вбивство заручників, знищення будівель, транспортних засобів і т. ін.).

Прихильники наведеного підходу пропонують спрямовувати агресивність на різноманітні заміщувальні об'єкти чи катарсичну діяльність. Це, зокрема, гумові ляльки і тренажери, комп'ютерні ігри та гральні автомати, активна поведінка на спортивних змаганнях, особиста участь у спортивних іграх агресивного характеру (боротьба, бокс, східні єдиноборства та ін.).

Третій підхід до пояснення агресивності спирається на ідею *відчуження*. Психологічне, а надалі фактичне відторгнення особистості референтними для неї особами і групами може призвести до формування самотності, замкненості, а також конфліктності й ворожнечі як переважного типу ставлення до оточення.

До слушного часу ворожнеча перебуває немовби в «зануреному» стані і проявляється тільки у сприятливій ситуації. Але потім вона спричиняє до свідомого пошуку і навіть створення умов і ситуацій власного прояву, перетворюючи особистість на власного заручника.

Зазначимо, що кожен із викладених підходів не може претендувати на універсальну пояснювальну модель і має обмежену ефективність у поясненні та прогнозі агресивності. Слід також визнати, що за певних умов і ситуацій агресивність як реакція на них може розглядатись у позитивному плані. Це, стосується, зокрема, виправданого ризику, захисту від нападу в межах необхідної оборони, дій у стані крайньої необхідності. У ширшому, соціальному контексті агресивність може мати позитивне значення, коли виступає необхідним елементом творчої, примножувальної діяльності.

Кількісно-якісним критерієм негативної, протиправної агресивності є істотність шкоди, заподіяної у матеріальній, фізичній, психічній формах. Залежно від об'єкта і форми шкоди її істотність устанавлюється за додатковими ознаками (тяжкість тілесних ушкоджень, вартість знищеного майна, збиток діловій репутації тощо).

Психологічно і кримінально важливим є вихідне розрізнення мотиваційної та інструментальної агресивності. У першому випадку застосування деструктивної сили і завдання шкоди є метою злочину, у другому — умовою чи засобом досягнення мети (розбій, незаконне позбавлення волі чи викрадення з корисливих мотивів і т. д.).

Агресивність має різноманітні зовнішні прояви, які називають агресією чи насиллям. Одну з ґрунтовних класифікацій агресивних проявів запропоновано Р. Бероном і Д. Річардсон [6]. В її основу покладено такі ознаки агресії: фізична — вербальна, активна — пасивна, пряма — прихована. За цими ознаками вирізняють вісім різновидів агресивних проявів, а саме: 1) фізичний, активний, прямий (завдання тілесних ушкоджень, тортури, вбивства); 2) фізичний, активний, прихований (вандалізм); 3) фізичний, пасивний, прямий (завдання шкоди здоров'ю чи загроза життю бездією); 4) фізичний, пасивний, прихований (не-надання допомоги особі, яка перебуває в небезпеці); 5) вербальний, активний, прямий (погроза, образа); 6) вербальний, активний, прихований (наклеп); 7) вербальний, пасивний, прямий (бойкот); 8) вербальний, пасивний, прихований (свідома відмова від виконання обіцянки).

У психології широкого визнання набула класифікація, розроблена американськими дослідниками А. Бассом та А. Даркі. У ній вирізняють вісім видів агресивних реакцій: 1) фізичну агресію — застосування фізичної сили до іншої особи; 2) вербальну агресію — погрози, прокляття, лайка, вереск; 3) побічну агресію — пліткми, чутки, тупотіння ногами, двозначний гумор; 4) негативізм — опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активних дій; 5) роздратування — різкість, грубість, запальність; 6) підозрілість — недовіра, обережність, переконаність у шкідливих намірах оточення; 7) образа — невдоволеність, заздрість, ненависть; 8) почуття вини (аутоагресія) — злість на себе, докори совісті за погану поведінку.

Дослідження серед представників різних національно-етнічних культур

свідчать, що найбільш образливий потенціал містять слова і вирази, пов'язані зі статевими стосунками і статевими органами. «Робочий» лексикон складає в середньому 20 відповідних слів і виразів. За ними йдуть непристойні рухи тілом і жести (поляскування, оголення сідниць, імітація статевого акту тощо).

Цікаві дані наводить Т. Джей стосовно образливого змісту окремих дій, які спостерігаються американцями у кіно- та відеофільмах.¹ Чільна десятка має такий вигляд:

- убивство - 8,36;
- зґвалтування — 7,88;
- знущання над дитиною — 7,57;
- акт мастурбації - 6,98;
- жорстокість — 6,90;
- анальний статевий акт — 6,86;
- оральний статевий акт — 6,49;
- гомосексуальний акт — 6,20;
- акт дефекації — 6,18;
- статевий акт із твариною — 6,10.

У суто кримінальному плані зовнішні прояви агресивності можна переділити на п'ять основних груп. Перша група — це посягання на життя, здоров'я, волю, честь і гідність особи. Друга група — посягання на статеву свободу і недоторканність особи. Третя група — злочини проти держави, громадського порядку, моральності, безпеки й управління. Четверта група — насильницькі посадові злочини. П'ята група — злочини з ознаками вандалізму, проти об'єктів природи.

Важливим є питання щодо своєчасного і достовірного визначення агресивних намірів особистості, які безпосередньо передують діям. Такі наміри мимовільно проявляються у зовнішності, манері поведінки. Основні *блоки* візуальної інформації стосовно агресивних намірів можна охарактеризувати таким чином.

Загальні ознаки: тонус м'язів напружений, здригання тулуба, рук, ніг; скорочення просторової дистанції, зайняття однакового чи домінуючого положення (зверху вниз, стоячи-сидячи; стоячи-стоячи).

Поза: тіло у вертикальному положенні, злегка нахилене вперед, плечі розведені, груди вигнуті. Ноги розведені, опора на носки чи всю стопу.

Жестикуляція: руки зігнуті у ліктях, вперті у боки, притиснуті до тулуба; кисті рук сховані у кишені, заведені за спину, пальці стиснуто в кулаки. Механічні рухи — струшування кулаків, рухи рук зверху вниз.

Міміка: голова нахилена вперед, брови зведені до перенісся, очі примружені, погляд спідлюба, прямо на жертву. Губи піджаті, стиснуті, прикушені зубами і зуби міцно стиснуті або вищирені. М'язи обличчя напружені, вилиці випнуті.

Мова, звуки, дихання: мова прискорена, голосна, зривання на фальцет, окремі вигуки, вереск, перепитування. Дихання прискорене.

Вазомоторні реакції: загальне почервоніння обличчя, червоні плями на обличчі, шиї, руках, ковтання слини.

Агресивність як риса особистості формується переважно в дитячому та юнацькому віці. Численні дослідження (Ю. М. Антонян, А. П. Закалюк, Н. П.

Крейдун, Н. М. Пісоцька та ін.) свідчать, що вирішальну роль у цьому відіграє сім'я. Суттєве значення має попередня кримінальна поведінка батьків, у першу чергу - матері, інших близьких, а також неповна сім'я. Формування агресивності здійснюється попервах способом спостереження за асоціальними, агресивними проявами, примирливої співучасті (заспокоювання, надання допомоги, придбання ліків, алкоголю тощо), а надалі — наслідування та самостійне відтворення агресивної поведінки. За даними Ю. М. Антоняна, агресивні прояви (бійки, скандали, образи) виявлені у 23,4% сімей осіб, засуджених за хуліганство; 31% сімей осіб, засуджених за вбивство, 26% сімей осіб, засуджених за завдання тілесних ушкоджень.

Агресивність як базова риса у насильницької особистості поєднується з такими якостями та характеристиками:

- ◆ збудливий тип нервової системи та понижений самоконтроль;
- ◆ переважання органічних потреб (їжа, алкоголь, статеві потреби), примітивна форма їх задоволення;
- ◆ емоційна неурівноваженість: домінування люті, гніву, заздрості у поєднанні з емоційною тупістю (асинтонністю) до жертви — відсутністю жалю, співчуття, співпереживання;
- ◆ жорстокість (заподіяння жертві фізичних і психічних страждань, глумлінням, катуванням, тортурами) в поєднанні з садизмом (отримання почуття насолоди, радості від страждань жертви);
- ◆ акцентуація характеру за епілептоїдним типом та особистості в цілому за збудливим і застрягаючим типом;
- ◆ підвищена бентежність;
- ◆ неадекватна самооцінка: стійко завищена — комплекс невизнаного генія, стійко занижена — комплекс неповноцінності;
- ◆ застосування різноманітних прийомів психологічного захисту як способу самовиправдання.

Основним супутнім суб'єктивним чинником скоєння злочину особистістю насильницького типу є **стан сп'яніння** у результаті вживання алкоголю, наркотиків чи інших одурманюючих засобів. Він не тільки усуває внутрішні бар'єри, а й інтенсифікує насилля, призводить до тяжких наслідків. Абсолютна більшість хуліганських проявів, більше 60% вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань вчиняється у стані сп'яніння.

Особистість насильницького типу скоює злочин переважно у **криміногенній ситуації конфліктного характеру**. Така ситуація складається мимовільно, непередбачливо (сварка, спільне вживання алкоголю) або є наслідком неприязних міжособистісних стосунків. З урахуванням особливостей насильницької особистості (збудливий тип нервової системи, емоційна неурівноваженість, понижений самоконтроль) суттєвим криміногенним **чинником виступає провокуюча поведінка жертви**. Така поведінка може бути активною (погрози, сварки, статеві зради), пасивною (безпомічний стан зокрема, внаслідок сп'яніння, фізичні та психічні вади) і проявлятися під час роботи, в побуті, на дозвіллі. Провокуюча поведінка простежується

приблизно у 30% насильницьких злочинів, досягаючи за окремими їх видами, наприклад, умисне вбивство дітьми батьків, 60%.

Найбільш показовою є провокуюча поведінка у сексуальних злочинах, у першу чергу — неповнолітніх і молоді та серед проституток нижчої кваліфікації (автотранспортних, вокзальних, вуличних).

Корисливий тип злочинної особистості. Базовою рисою злочинної особистості корисливого типу є корисливість (користолобство).

Корисливість — це стійка загальна риса, яка полягає в готовності, намаганні досягти соціального визнання, домінування у спосіб незаконного надбання власності.

Таке надбання може безпосередньо спрямовуватися на чуже майно (речі, предмети, гроші й дорогоцінності, технічні засоби і т. д.), незаконні переваги в отриманні майна, невиконання платіжно-податкових і майнових обов'язків.

Корисливість являє собою одну з найбільш стійких, важкоперевиховуваних людських вад, які визначають загальну корисливу спрямованість особистості.

В основі корисливості лежить егоїстична, здирницька, споживацька потреба у володінні матеріальними цінностями, яка нерідко набуває збоченої, гіпертрофованої форми. Тут можна пригадати постаті поміщика Плюшкіна зі славнозвісної поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» чи підпільного мільйонера О. Корейка з роману І. Ільфа та Є. Петрова «Золоте теля».

Корисливість як риса особистості обумовлює скоєння злочинів із широким спектром відповідних мотивів.

Цікаву кримінально-психологічну класифікацію корисливих мотивів розробив А. Ф. Зелінський [8]. В її основу покладено:

1) чотири рівні потреб — фізіологічні, безпеки, самоповаги і соціальних зв'язків, самоактуалізації;

2) два рівні установок (диспозицій) — особистісний та ситуативний.

На ситуативному установочному рівні відповідно до визначених потреб формуються такі групи корисливих мотивів:

1) збереження життя та здоров'я в екстремальних умовах;

2) з причин хвороби, бідності, розорення і втрати існуючих джерел прибутку (безробіття, знецінення грошових вкладів та ін.);

3) орієнтація на «життя, не гірше ніж у інших», престижний статус у соціальній групі, вплив співучасників, наркотики, алкоголь, секс, страх самотності;

4) намагання до лідерства, популярності, самовиразу, актуалізовані ситуацією амбіції.

На особистісному установочному рівні відповідно до визначених потреб формуються такі групи корисливих мотивів:

1) боротьба за виживання в умовах бідності (нижче прожиткового мінімуму);

2) досягнення поточної, а на перспективу — матеріальної незалежності, економічної безпеки;

3) корпоративна солідарність, любов, піклування прорідних та близьких; розваги, дружба, алкоголізм, наркоманія, сексуальна заклопотаність;

4) жага влади, успіху, стійкі кар'єристичні потяги, естетичні спонукання.

На думку автора класифікації, мінімальна міра антисоціальності міститься у першій групі мотивів ситуативного установочного рівня, а максимальна — в четвертій групі мотивів особистісного установочного рівня.

З позицій дихотомічної типології, запропонованої у попередньому параграфі, корисливі мотиви доцільно переділити на дві психологічно відмінні групи.

Перша група поєднує мотиви, пов'язані з матеріальною нестачею, нуждою; відсутніми чи недостатніми правомірними способами задоволення потреб; пасивним соціальним паразитизмом.

Друга група поєднує мотиви, пов'язані з високим рівнем матеріальних домагань; бажанням самоствердження та визнання оточенням; активним соціальним паразитизмом.

Корисливий тип злочинної особистості немов би роздвоюється на два підтипи залежно від того, в яку групу мотивів трансформується корисливість.

У першому випадку злочинна особистість виглядає *побутовим злодієм*, який діє за принципом «вкрав те, що погано лежить», або за сприятливих умов. Перевага надається крадіжкам у темний період доби із проникненням у приміщення (квартири, дачі, дрібні торговельні точки) чи сховища (підвали, гаражі, склади). Грабіж здійснюється тільки за максимально сприятливих умов (безпорадний стан потерпілого, пасивність присутніх, обумовлена віком, статтю, вадами здоров'я), оскільки побутовий злодій у разі виявлення передусім намагається втекти. Останнім часом в Україні набули розповсюдження такі злочини, як крадіжка овочів, фруктів із присадибних ділянок, городів та викрадення предметів, обладнання з металу, демонтаж кабелів, ліній електричних мереж тощо.

Побутовий злодій вузько не спеціалізується на виді майна і насамперед забирає те, що можна легко використати (їжа, алкоголь, гроші, предмети побуту) чи швидко збути (одяг, прикраси). Це, своєю чергою, породжує певну спеціалізацію на такому злочині, як придбання чи збування майна, здобутого явно протиправним способом.

В особистості побутового злодія поряд із корисливістю як базовою рисою присутні такі якості й характеристики:

- > емоційна врівноваженість і високий рівень самоконтролю у злочинній активності;

- > обережність у поєднанні з виправданим ризиком заради результату;

- > понижена бентежність;

- > нерозбірливість у задоволенні органічних потреб;

- > комунікабельність, хвалькуватість, намагання досягти визнання серед подібних до нього;

- > жадібність (накопичення надмірної кількості матеріальних цінностей) і марнотратство (гульбищі, «кидання» грошиками, пияцтво);

- > фаталістичне ставлення до власної долі, життя сьогоднішнім, а не перспективою.

Дещо по-іншому виглядає злочинна особистість, у якої корисливість

трансформується в мотиви, пов'язані з високим рівнем домагань, самоствердженням і соціальним визнанням, активним соціальним паразитизмом.

Стрижнем такої особистості виступає *самоповага*. Її недосягнення, суттєве зниження, раптова втрата є пусковим моментом скоєння корисливого злочину. Для пояснення цієї тези можна скористатися концепцією особистості американського психолога В. Джемса.

Особистість, за В. Джемсом, поєднує в собі три класи характеристик: фізичні, соціальні, духовні.

Фізична особистість — це тілесна організація людини, її власність, результати діяльності, оселя, коло рідних і близьких осіб.

Соціальна особистість — це визнання людини соціальним оточенням, її належність до різних соціальних груп.

Духовна особистість — це свідомість людини, її здібності, потреба в моральному, інтелектуальному розвитку.

У фізичній складовій особистість піклується про самозбереження й захист, соціальній — прагне до слави, влади та впливу на інших, переживає кохання, ревності тощо, у духовній складовій — опікується духовним прогресом.

Чільну роль, на думку В. Джемса, відіграє в поведінці особистості *самоповага*. Вона визначається співвідношенням реального успіху з рівнем домагань за такою формулою:

$$\text{Самоповага} =$$

Недосягнення самоповаги обумовлюється високим рівнем домагань, фізичних і соціальних потреб за скромних, не відповіданих їм успіхів.

Суттєве *зниження* чи *втрата* самоповаги пов'язані з неможливістю задовольнити свої домагання. Це ситуації вимушеного безробіття, знецінення або втрати заощаджень, житла, тяжкої хвороби і под. Для настання чи відновлення самоповаги особистість обирає незаконно-майнові способи досягнення успіху, який відповідає рівневі домагань.

Перший — полягає у заволодінні майном унаслідок застосування до власника прямого чи прихованого насилля. Пряма інструментальна агресія застосовується у грабежі, розбої, вимаганні з пошкодженням чи знищенням майна. Прихована інструментальна агресія застосовується в разі порушення недоторканності приватного життя, захоплення заручників, викрадення людей, підміни дітей, торгівлі людьми, їх експлуатації. Наведений спосіб за засобами нагадує насильницьку особистість, а за предметом надбання — близький до побутового злодія.

Особистості, яка обирає цей шлях, притаманні збудливий тип нервової системи, конфліктність, занижена самооцінка, нетерпимість, заздрісність і злопам'ятство.

Другий — здійснення переконливого, психологічно витонченого впливу на власника майна. Злочинна особистість, яка обирає цей шлях, добре знає психологію окремих категорій громадян і намагається використати такі людські риси, як довірливість,

безпосередність і наївність, прагнення до швидкого збагачення за мінімальних зусиль тощо. Такій особистості притаманні рухливий тип нервової системи, висока адаптивність поведінки, артистизм і активне фантазування, обережність і передбачливість, комунікабельність, завищена самооцінка, розбірливість у задоволенні потреб.

Традиційно вона вдається до зловживання довірою (шлюбні афери, надання дефіцитних послуг за демпінговою ціною, купівля та обмін валюти за допомоги фальшивих купюр і т. ін.), до обману за допомоги ворожіння, азартних ігор, створення трастових (довірчих) товариств, участі в лотереї тощо.

Третій шлях полягає в отриманні незаконної вигоди від перебування на посаді та використання владних повноважень («білокомірцеві» або корупційні злочини, насамперед у кредитно-банковій, приватизаційній, підприємницькій сферах), у проведенні забороненої діяльності [контрабанда, фіктивне підприємництво, випуск і реалізація недоброякісної (підробленої) продукції], в умисних порушеннях (обман покупців і замовників, фальсифікація вимірювальних приладів, ухилення від сплати податків і платежів).

Корисливій особистості, яка обирає такий шлях, притаманні врівноважений тип нервової системи і високий рівень самоконтролю, обережність і хитрість, високий освітній рівень, витонченість у задоволенні потреб, підвищена бентежність, широке використання психологічного захисту; передбачливість і життєва орієнтація на перспективу.

Зовнішнім супутнім чинником задоволення корисливості переважно другим і третім способами виступають недоліки, прогалини правового регулювання господарсько-підприємницької діяльності. Так, за експертними оцінками, незаконний щорічний вплив капіталів з України складає 1,2-2,5 млрд доларів США, близько 2,5 млн осіб, які проживають в Україні, провадять торговельно-посередницьку діяльність, за бухгалтерськими звітами проходять лише 30% фактично виплаченої заробітної платні.

Психологічний портрет злочинної особистості корисливого типу свідчить, що така особистість більш розмаїта і строката порівняно зі злочинною особистістю насильницького типу.

Підсумовуючи розгляд проблеми особистості як суб'єкта злочину, можна зазначити, що такий підхід до особи та подальший розподіл особистостей на категорії, типи, підтипи дозволяє більш глибоко, різнобічно охарактеризувати злочин. Це, своєю чергою, сприяє кваліфікованому вирішенню низки власне юридичних питань.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягають основні юридичні та психологічні підходи до вивчення особи з огляду на скоєння злочину?

2. Назвіть і стисло охарактеризуйте загальні психологічні ознаки особистості.

3. Що таке акцентуація особистості? Як вона впливає на вчинення злочину?

4. З'ясуйте різницю між особистістю, яка вчинила злочин, і злочинною особистістю.

5. Дайте визначення агресивності як риси особистості, порівняйте агресивність і агресію.

6. Назвіть основні психологічні якості, притаманні насильницькому типові злочинної особистості.

7. У чому полягає корисливість як риса особистості?

8. Встановіть психологічні особливості реалізації злочинною особистістю корисливого мотиву.

9. Які психологічні риси притаманні особистості побутового злодія?